

ЗВОНКО НИКОДИНОВСКИ

МИХАИЛ БАХТИН: „МАРКСИЗМОТ И ФИЛОЗОФИЈАТА НА ЈАЗИКОТ“ (Издавач „Нолит“, Белград, год. 1980)

Во последните петнаесет години југословенската научна јавност го запозна и го откри големиот советски теоретичар Михаил Бахтин. Најпрвин, во 1967 година излезе на српскохрватски книгата „Проблеми на поетиката на Достоевски“, потоа во 1976 година „Формалниот метод во науката за литература“, објавена под името на Медведев, па во 1978 година книгата „Творештвото на Франсоа Рабле и народната култура на средниот век и ренесансата“ и еве сега го добивме преводот на книгата „Марксизмот и филозофијата на јазикот“. Додека во првите три книги го запознавме Бахтин како теоретичар и историчар на литературата, во последната книга тој ни се открива како теоретичар на лингвистиката. Првиот дел носи наслов „Значењето на филозофијата на јазикот за марксизмот“ и содржи три глави. Вториот дел, под наслов „Кон марксистичката филозофија на јазикот“, содржи четири глави, а третиот дел носи наслов „Прилог кон историјата на формите на исказот во синтаксичките конструкции“ и е поделен на четири глави.

Толкувана од денешна перспектива, оваа книга на Бахтин е значајна од неколку аспекти:

1) како личен став против дезидеологизацијата на говорот,

2) како обид за засновање една социолошка семиотика,

3) како обид за засновање една социолошка психологија и

4) како обид за засновање една социолошка лингвистика.

Пораката е јасно дадена во последните редови од книгата: Бахтин се бори за идеолошки одговорен говор, кој јасно ги искажува своето мислење, својата позиција во однос на кој и да е идеолошки проблем. Авторот ја отфрла во тоа време модерната тенденција кон предметниот говор, во кој опаѓаат неговата тематичност, полемичност и идеолошка содржина, а кој им бил својствен на хуманистичките науки, на уметноста и на филозофијата. За идеологеми кои го поттикнувале и потхранувале тоа предметување на говорот ги смета формалистичките правци во поетиката, лингвистиката и во филозофијата на јазикот. Затоа и неговата книга настанала како пресметка со дотогаш владејачкиот правец во лингвистиката и во филозофијата на јазикот – формализмот.

Бахтин јасно забележува дека зборот е идеолошка појава и дека се наоѓа во постојана промена, а неговата еволуција, всушност, ги одразува сите социјални антагонизми.

Тој вели дека во судбината на зборот се огледува судбината на општеството кое зборува. Дијалектичката еволуција на зборот би можела да се истражува во три правци и тоа: првиот претставува проучување на развојот на значењето и тој би бил историја на идеологијата во која би влегле: историјата на сознанието и историјата на литературата. Вториот правец би претставувал проучување на еволуцијата на самиот јазик како идеолошки материјал, како медиум преку кој се врши прекршувањето на битието во човечката свест. Овие два правца би го проучувале одразувањето и прекршувањето на еволуцијата на природата и на историјата во еволуцијата на зборот. Третиот правец би се занимавал со одразувањето на социјалната еволуција во самиот збор и тука би влегле: историјата на филозофијата на зборот и историјата на зборот во зборот. Одредувајќи ги на тој начин рамките на една наука за проучување на социјалната еволуција на зборот, Бахтин својата книга ја одредува како прилог кон проучувањето на еволуцијата на зборот во самиот збор.

Уште во уводот авторот не запознава со целта на книгата: да ја назначи основната насока на едно автентично марксистичко мислење за јазикот како и основните методолошки принципи со кои тоа треба да се раководи во пристапот кон конкретните проблеми на лингвистиката. Се работи за прва книга од областа на филозофијата на јазикот во која се применува марксистичкиот пристап. Што значи за Бахтин да се мисли марксистички за проблемот на јазикот? Пред сè, се работи за основниот проблем на односите меѓу „базата“ и „надградбата“, и тој, според авторот, најдобро може да се проучи на примерот на јазикот.

Ако севкупната идеолошка сфера на општеството се реализира во знаци, тогаш можеме одразувањето на битието да го следиме во самите знаци. На тој начин проблемот на знакот се поставува како основно

прашање на секоја наука за идеологиите. Сè што е идеолошко е и знаковно и обратно. Уште само да додадеме дека и идеолошкото и знаковното се социјални појави и веќе Бахтин ќе ги постави темелите на една социолошка семиотика. Во предметнава книга Бахтин пишува: „Сè што е идеолошко има значење; тоа претставува слика, заменува нешто што се наоѓа надвор од него, т.е. тоа е знак. Каде што нема знак – таму нема ни идеологија“ (стр. 9). Меѓутоа, знакот, покрај тоа што претставува или заменува нешто што е надвор од него, тој и самиот е материјален дел од стварноста. Материјалот во кој се остварува идеолошкиот знак може да биде најразличен: звукот, физичката маса, бојата, движењето на телото, на лицето, графемите итн. За еден предмет да стане знак, т.е. да добие идеолошко значење, потребно е тој да влезе во фокусот на социјалниот видокруг на одредено општество, т.е. за да добие социјална вредност треба да ги засега основите на материјалното или духовното постоење на одредена група луѓе. Суштествено за секој знак е неговото значење.

„Значењето, вели Бахтин, е израз на односот на знакот како поединечна стварност спрема друга стварност што тој ја заменува, ја претставува, ја слика. Значењето е функција на знакот, затоа и не може да се замисли значење / кое е чист однос, чиста функција, кое постои надвор од знакот како посебен, самостоен предмет“ (стр. 30). Стварноста што станува предмет на знакот, тој ја нарекува „тема на знакот“. Секоја идеолошка тема е социјално акцентрана, т.е. содржи вредносна оценка. Социјалната стварност, одразувајќи се во знакот истовремено и се прекршува во него. Имено, во значењето на знакот се судираат различно насочени социјални интереси и како последица на таа класна борба секој знак е полиакцентски. Меѓутоа, знаковниот колектив и класата не се идентични поими. Така, со еден ист јазик се служат разни класи, но за различни цели. На тој начин знакот

станува арена на класната борба. Или, како што вели Енгелс во „Положбата на работничката класа во Англија“: „Буржоазијата е поблиску до сите други нации на светот отколку до работниците кои живеат на иста почва со неа. Работниците зборуваат поинаков дијалект, имаат поинакви идеи и претстави, други обичаи и морални принципи, друга религија и политика од буржоазијата. Зборот е најчистиот и најизразит знак, а воедно тој е и неутрален. Сите други знаци се специфични за одредена сфера на идеолошкото создавање додека зборот може да врши најразлични идеолошки функции (естетичка, научна, морална, религиозна итн.). Затоа што е средство на психичкиот живот, инкарниран во внатрешниот говор, зборот ги придружува и ги коментира сите идеолошки акти. Но, иако јазикот е најбогат семиотички систем, сепак другите системи (како на пример, музиката, сликарството, кинематиката, ритуалите итн.) не можат наполно да се заменат со јазикот затоа што содржат во себе самостојна семиотичка индивидуалност. Во рамките на Бахтиновата семиотика многу е важно разликувањето на поимите „сигнал“ и „знак“. За Бахтин, во книгите што ги разгледуваме, „сигналот е една-тре статичен, поединечен предмет, кој всушност ништо не заменува, ништо не одразува ниту прекршува, туку едноставно е техничко средство за укажување на овој или оној предмет (одреден и статичен) или на ова или она дејство (одредено и статично). Сигналот во никој случај не спаѓа во идеологијата, сигналот спаѓа во светот на техниката, во средствата за производство, во поширока смисла на зборот. (стр. 50)

Бахтиновите размислувања за знакот и за јазикот како семиотички систем имаат допирни точки со голем број автори меѓу кои со Емил Бенвенист. Иако класификацијата на знаците на Бахтин не е ни оддалеку толку богата колку онаа на Перс, сепак неговата дефиниција на

идеолошкиот знак отвора нови перспективи во општата проблематика за знакот.

До колку идеологијата се остварува нужно во знаци кои се социјални по дефиниција, тогаш како таа се однесува кон психата која е индивидуална? Проблемите во врска со ова прашање Бахтин ги решава во рамките на една објективна психологија што од марксистичка гледна точка треба да биде социолошка. Меѓу психата и идеологијата постои дијалектичка интеракција: психата се поништува самата себе за да стане идеологија и обратно. Содржината на психата е всушност самата идеологија. Индивидуалната свест е исполнета со знаци, па на тој начин логиката на свеста претставува логика на идеолошката комуникација, на знаковната интеракција на колективот. Знаковен материјал на психата може да биде кое и да е органско движење или процес: дишењето, крвотокот, движењата на телото, артикулацијата, внатрешниот говор, мимиката итн. Меѓутоа, за психата најдобар материјал за изразување претставува зборот, т.е. внатрешниот говор. Бахтин нагласува дека свеста можела да се развие само врз база на зборот кој е најсовершен семиотички материјал. Меѓу психичката активност и нејзиниот надворешен израз нема квалитативна разлика. Единствено во надворешниот израз понекогаш се врши премин од еден на друг семиотички материјал (на пример, од вербален на мимички и обратно). Ако и внатрешниот и надворешниот знак се социјални, тогаш каква е разликата меѓу психата и идеологијата? Внатрешниот знак е неразделен од системот на психата кој е индивидуален и единствен. Неговото единство се одредува со единството на биолошкиот организам како и со севкупноста на животните и социјалните услови во кои тој организам живее. Најдобар начин да се дојде до внатрешниот знак е методот на самонабљудувањето. Тоа претставува разбирање, т.е. вклучување на еден знак во си-

стемот на други знаци. Тоа нужно се одвива во некој идеолошки правец, или, со други зборови, се стреми кон морална, сознајна, етичка или друга самообјекција. Самонабљудувањето е нужно проследено од реален коментар, значи тоа е условено од надворешното искуство што ја раѓа социјалната ориентација на самонабљудувањето и го коментира. Бахтин оди уште натаму во своите анализи одредувајќи ги особините и единиците на внатрешниот говор. Неговите единици претставуваат одредени целини или искази. Тие потсетуваат на репликите на еден дијалог. Тие целини меѓусебно се поврзани и се менуваат по законите на вредносната адекватност и на дијалогската сукцесивност што не ги спречува во секој момент да бидат условени од социјалната ситуација и од целиот прагматички тек на животот. Оваа анализа на внатрешниот говор, како и и целото одредување на психичката активност, имаат доста сличности со анализите на Виготски, особено во „Мислење и говор“.

Најголемиот придонес на книгата се содржи во вториот и третиот нејзин дел каде што Бахтин ги поставува темелите на социолошката лингвистика. Теоријата на јазикот на Бахтин дури во последно време наоѓа свои соговорници, особено со појавата на социолингвистичките истражувања, иако е мал бројот на оние лингвисти што го достигнале неговото ниво. Овде ќе ги прикажеме само позитивните ставови на авторот, не навлегувајќи во критикуваните теории на апстрактниот објективизам (Сосир и женевската школа) и на индивидуалистичкиот субјективизам (Фослеровата школа). Меѓутоа, ќе споменеме дека американската социолингвистика на идентичен начин се афирмира како противтежа на генеративната граматика. Во Бахтиновиот начин на мислење можеме да утврдиме една систематичност која е беспрекорна и без преседан: имено, во сите свои истражувања тој го применува дијалектичкиот метод на синтеза на

тезата и антитезата (било да се работи за психологијата, лингвистиката или науката за литература) и како резултат го добива дијалектичкото сфаќање на самиот предмет (јазикот, психата или литературното дело). Меѓутоа, Бахтин прави уште еден чекор натаму ставајќи го дијалогот како основна реалност на јазикот, а со тоа и се поврзува со античкото сфаќање на дијалектиката како умешност за водење дијалози.

Во јазикот Бахтин гледа постојан процес на еволуција кој се реализира во социјалната говорна интеракција во рамките на реалниот животен процес. Законите на оваа еволуција не се индивидуално-психолошки туку социолошки. Еволуцијата на јазикот се одвива на следни начин: во основата се наоѓаат социјалните односи кои еволуираат во функција на инфраструктурите, во рамките на социјалните односи еволуираат говорната комуникација и интеракција, потоа формите на говорните акти еволуираат во говорната комуникација, и на крајот, процесот на еволуција се одразува во промената на јазичните форми.

Така, говорната интеракција го добива своето место како основна реалност на јазикот. Најважна форма на говорната интеракција претставува дијалогот кој во поширока смисла на зборот го означува кој и да е тип на говорна комуникација. На пример, книгата, како печатен говорен акт, Бахтин ја разгледува како дел од поопшт идеолошки разговор. Дијалогот и разговорот како форми на говорната интеракција денес се во центарот на вниманието како на лингвистиката, така и на логиката, филозофијата и на социјалната психологија.

Три става се битни кај Бахтин врз кои тој ја гради својата теорија:

Секој исказ како целина и дел од говорната интеракција е социјален по својата природа; Секој исказ е идеолошки обоен, т.е. содржи вредносна оценка и, секој исказ е дијалогски насочен.

Исказот во целина е производ на заемното социјално дејствување, ка-

ко на непосредното, кое е одредено од ситуацијата на говорењето, така и на најдалечното, кое е одредено од севкупноста на условите на дадената говорна заедница. Меѓутоа, исказот не може да се одвои од процесот на комуникацијата. Во секоја конкретна ситуација говорната интеракција е проследена од социјални неговорни акти (работни акти, симболични акти на ритуал, на церемонија итн.) и често е само додаток на тие неговорни акти.

Секој израз содржи пред сè вредносна ориентација. Во животот исказ секој збор не само што значи, туку и оценува. Во стварноста ние не изговараме ниту, пак, слушаме само зборови туку слушаме вистина или лага, добро или лошо, важно или неважно, пријатно или непријатно. Вредносната оценка најчесто се реализира преку експресивната интонација, а исто така и преку изборот и распоредот на елементите кои носат значење во самиот исказ. Вредносната оценка има голема улога и во промената на значењето на зборовите. Семантичката еволуција е секогаш во суштината преоценување, т.е. префрлување даден збор во еден друг вредносен контекст. Сиве овие проблеми се истражуваат денес во анализата на дискурзот.

Најсуштествен елемент кој ѝ дава особена моќ на теоријата на Бахтин претставува истакнувањето на дијалошката насоченост на исказот и дијалошките односи во говорната комуникација. Секој реален исказ во поголема или помала мера се согласува со нешто или, пак, одрчува нешто. ~~Исказот во суштина е билатерален акт.~~ Секој исказ е насочен кон одреден соговорник па дури и да не е изразена знаковно таа насоченост, сепак секогаш постои одреден социјален аудиторинум кон кој се движи говорот. Но, не е само говорењето дијалошко. Истото важи и за разбирањето. Да се разбере туѓиот исказ, значи да се ориентира во однос на него, да му се најде соодветно место во соодветен контекст. На секој збор од исказот што го разбираме ние како да му

надградуваме низа наши зборови-одговори. Разбирањето пронаоѓа против-збор на зборот од говорникот. Поради тоа и значењето се остварува само во процесот на активното разбирање-одговор. Значењето не е ниту во зборот, ниту во душата на говорникот, ниту пак во душата на соговорникот. Значењето е ефект на заемодејствувањето на говорникот и соговорникот врз материјалот на дадениот гласовен комплекс.

Денес, независно од Бахтин, сиве овие теми наоѓаат широк одзив во проучувањата на аргументацијата.

Во животниот говор постои нераскинливо единство меѓу формите на комуникацијата, формите на исказите и самите теми на исказите. Таму каде што се фиксирани формите и темите на говорната комуникација, постојат и фиксирани форми на искази-говорни жанрови. На пример, во салонската конверзација има посебни жанрови на зборови-алузии, недоречени реплики, реминисценции на банални настани итн. Постојат одредени говорни жанрови во разговорите меѓу мажот и жената, родителите и децата итн. Проучувањето на говорните жанрови е исто така плодно поле во истражувањата на лингвистиката и етнологијата (Винагородов, Калме-Гриол, Хајмз, Бернштејн).

Видовме дека дијалошката ориентација на исказот е негова битна карактеристика. Дијалошките односи можат да се јават на две рамништа. Од една страна, може да има дијалошки однос меѓу одделни искази во дијалогот, а од друга страна дијалошкиот однос се сместува во самиот исказ. Имено, говорникот го инкорпорира туѓиот исказ во својот, реагирајќи на него, коментирајќи го. Во обичната дијалошка комуникација на туѓиот говор реагираме така што обично не ги повторуваме зборовите на соговорникот затоа што самата ситуација, т.е. присуството на двата соговорника го прави излишно тоа пренесување на туѓиот говор. Во посебни случаи, кога, на пример, сакаме да потврдиме дека сме го разб-

рале соговорникот или кога сакаме да му ја уочиме неговата грешка или кога сакаме да го искажеме нашето согласување итн. тогаш го пренесуваме туѓиот говор на нашиот и реагираме на него. Тоа редовно се случува ако сакаме туѓиот говор да му го пренесеме на трето лице. Со оглед на тоа што некој говор претставува единствен историски чин, и ние не можеме ниту пак смееме да бараме наполно да го пренесеме туѓиот говор: ситуацијата, поттекстот, алузиите или кој и да е дел останува засекогаш загатка на времето или спомен длабоко сместен во мемориите на луѓето. Во зависност од целта на пренесувањето: раскажување судски записник, научни полемики итн. се менува и односот спрема туѓиот говор. Но, Бахтин подвлекува дека секој јазик има создадено одредени шаблони и варијанти на тие шаблони надвор од кои е неможно да се пренесува туѓиот говор. Во крајна линија, перцепирањето на туѓиот говор, како и неговото пренесување, е социјално условено и зависи од веќе формираните шаблони во дадениот јазик. Во секое перцепирање можат да се разликуваат два момената: прво, туѓиот исказ се вградува во реален контекст—коментар и, второ, се подготвува внатрешна реплика на туѓиот говор. Овие два елемента го сочинуваат авторскиот контекст што го следи туѓиот говор и во него преовладува час првиот, час вториот елемент. Шаблоните во кои се пренесува туѓиот говор во граматиката се нарекуваат: директен говор, индиректен говор, неправи директен и неправи индиректен говор, меѓутоа тоа пренесување е секогаш живо и се остварува во најразлични варијанти на овие шаблони. Пренесениот туѓ говор, според Бахтин претставува говор во говорот, но истовремено и говор за говорот. Туѓиот говор може да се набљудува од две гледни точки. Од една страна, може да се испитува динамиката на заемното дејствување меѓу авторскиот и туѓиот говор, а, од друга страна, може да се тргне од самите шабло-

ни на директниот и индиректниот говор и преку нив и нивните варијанти да се проучува заемниот однос на туѓиот и авторскиот говор. Од првата гледна точка Бахтин ја прави следнава класификација: прво—линеарен стил — се одликува со тоа што ја чува целината и автентичноста на туѓиот говор. Тој стил е од предметно—значенски тип, и, второ — сликарски стил — во него авторскиот контекст се стреми да ја разложи компактната и затвореноста на туѓиот говор, да го раствори, да му ги избрише границите. Не се перцепира само предметното значење и тврдењето кое се содржи во туѓиот говор, туку и сите негови јазични признаци. Од гледна точка на историскиот развој на овие стилови Бахтин ги разликува следниве епохи: прво, авторитарен догматизам карактеристичен за средниот век; второ, рационален догматизам (карактеристичен за XVII и XVIII век) — (и двете епохи му припаѓаат на линеарниот стил); трето, реалистички и критички реализам (карактеристичен за крајот на XVIII и XIX век) и четврто, релативистички индивидуализам (карактеристичен за современата епоха) — (и двете епохи му припаѓаат на сликарскиот стил).

Од втората гледна точка Бахтин тргнува од самите шаблони и нивните варијанти, и ги истражува нивните можности за пренесување на динамиката на заемниот однос меѓу авторскиот и туѓиот говор. Така, во индиректниот говор ги одредува следниве варијанти: прво, предметно—аналитичка, која го перцепира предметното значење на туѓиот говор и влегува во линеарниот стил, второ, вербално—аналитичка варијанта која ја перцепира и формата на говорот каде што се изразува и самиот говорник и неговата душевна состојба (преку редот на зборовите, експресивната интонација, испрекинатоста на говорот итн.) која спаѓа во сликарскиот стил), трето, импресионистичка варијанта — која слободно го третира туѓиот говор, го скратува, ги назначува само темите

и доминантите. Таа исто така спаѓа во сликарскиот стил. Во директниот говор Бахтин ги одредува следниве варијанти: подготвен директен говор и предметен директен говор. Во овие две варијанти е посилен авторскиот контекст кој воедно и се наоѓа во офанзива. Во една друга варијанта на директниот говор – во антиципираниот или разбиениот директен говор се случува обратното: имено, сега туѓиот говор се наоѓа во офанзива. Во оваа варијанта се јавува говорната интерференција. Интерференцијата претставува коезистирање на две самостојни интонации, на два акцента. Сите варијанти на директниот говор спаѓаат во сликарскиот стил.

Говорната интерференција најдобро се остварува во неправиот директен говор. Тука ќе се послужи-ме со термините од Бахтиновата книга „Проблеми на поетиката на Достоевски“. Имено, „двогласниот збор“ е термин што е употребен та-

му за да го означи присуството на туѓиот говор во авторовиот. Туѓиот и авторскиот збор можат да бидат во три типа на односи: прво, авторската интонација да е ориентирана во иста насока со туѓата, второ, авторската интонација да е во офанзива над туѓата и трето, коезистенција на две различно насочени интонации. Овие три вида Бахтин ги нарекува: еднонасочен двогласен збор, повеќенасочен двогласен збор и активен двогласен збор. Токму активниот двогласен збор се остварува во неправиот директен говор. Еволуцијата на овој вид говор Бахтин ја доведува во врска со преминот на големите прозни жанрови од устен во нем регистар. И токму затоа повеќеслојноста и сложеноста на интонационите структури во неправиот директен говор не можат да се пренесат во неговото гласно говорење.

Звонко Никодиновски